

Krakowska kamienica jako przykład domu w mieście. Funkcjonowanie i życie krakowskich kamienic przełomu XIX i XX w.

A Cracow tenement house as an example of a house in the city. Functioning and life of Cracow tenements at the turn of the 19th and 20th centuries

Streszczenie

Kamienice miały duże znaczenie w Krakowie i pełniły ważne funkcje. Nie tylko pełniły rolę moralną i polityczną. Były stałym miejscem zamieszkania. Jednak w XIX w. dom w mieście „stanowił jeszcze jedną sferę- rodzinną. Był miejscem egzystencji i spotkań, wyrazem zamożności jego mieszkańców. Taki przykład domu wzorcowego był niewątpliwie właściwy mieszczańskiemu życiu prywatnemu. Występował on w licznych wariantach, różniących się niezliczonymi szczegółami. Możemy mówić o względnej jedności mody życia mieszczańskiego w XIX w. i sposobów zamieszkiwania wzmocnionej stylami architektonicznymi. Przedmiotem moich rozważań będzie złożone społecznie, bardzo różnorodne środowisko kamienicy, które tworzyło odrębny świat. Opierając się jednak na licznych wspomnieniach, na publicystyce prasowej, można starać się odtworzyć rozkład, strukturę społeczną oraz życie codzienne mieszkańców. Kwestia architektury mieszkalnej XIX-wiecznych miast była szeroko badana, ale mało powstało do tej pory prac łączących aspekt architektoniczny ze społeczno-obyczajowy.

Abstract

The tenement houses were very important in Cracow and played important functions. They not only played a moral and political role. They were a permanent place of residence. However, in the nineteenth century, “house in the city” was one more sphere - family. It was a place of existence and meetings, an expression of the wealth of its inhabitants. Such an example of a model house was undoubtedly a good bourgeois private life. He appeared in numerous variants, differing in innumerable details. We can talk about the relative unity of fashion of bourgeois life in the nineteenth century and ways of living reinforced by architectural styles. The subject of my deliberations will be a socially complex, very diverse environment of a tenement house that created a separate world. However, based on numerous memories, on press journalism, one can try to recreate the distribution, social structure and everyday life of the inhabitants. The issue of the residential architecture of 19th century cities has been widely studied, but so far few works have been created connecting the architectural aspect with social and moral aspects.

Słowa kluczowe: kamienica, historia społeczna XIX w, mieszkania

Key words: tenement house, social history of the 19th century, housing

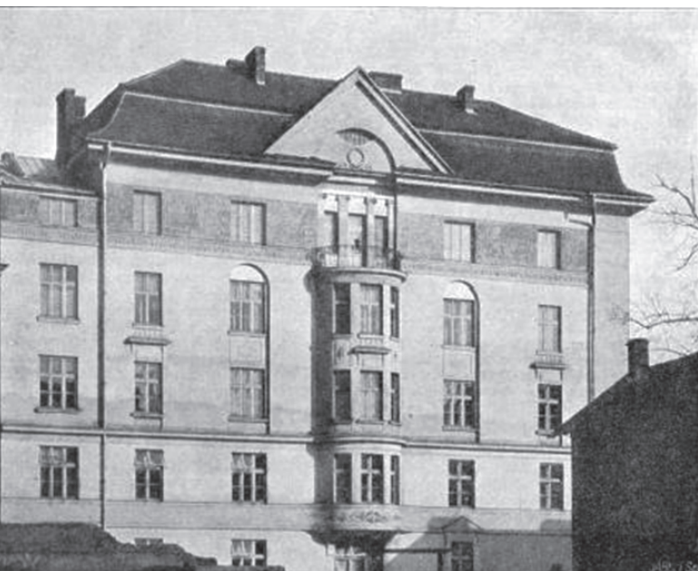
Etymologia słowa „kamienica” według „Słownika języka polskiego, to „murowany dom mieszkalny o kilku piętach i wielu mieszkaniach”. Nie jest to jedyne określenie. Mianem „kamienicy” można również określić mieszkańców zamieszkujących tego typu budynek. Dom miejski tworzył szczególny rodzaj społeczności. Musiał mieć ściśle zdefiniowany podział na część „publiczną” oraz „prywatną”. Wynikało to z fundamentalnej zasady prawa miejskiego.

Na przełomie XIX i XX wieku Kraków w dużym stopniu odzyskał swój blask. W wielu dziedzinach miasto nawiązało do okresu największej swej świetności. Kraków choć nie spełniał funkcji stolicy autonomicz-

The etymology of the word “tenement” according to the “Dictionary of the Polish language” is a “brick house with several floors and many flats”. This is not the only term. The “tenement house” can also be used to describe residents living in this type of building. The townhouse created a special kind of community. He had to have a strictly defined division into the “public” and “private” parts. It resulted from the fundamental principle of city law.

At the turn of the 19th and 20th century, Krakow regained its splendor to a large extent. In many areas, the city referred to the period of its greatest splendor. Although Krakow did not act as the capital of autono-

* Katarzyna Jachorek-Kiesiewicz, Uniwersytet Pedagogiczny Im, KEN w Krakowie, IV rok studiów doktoranckich, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii i Archiwistyki / Pedagogical University of, KEN in Cracow, 4th year of doctoral studies, Faculty of Humanities, Institute of History and Archivistcs, e-mail: kjachorek@interia.pl, ORCID: 0000-0001-5880-3584

Il. 1, 2, Kraków, dom pp. Popielów u zbiegu ulic Asnyka i Basztowej: Józef Pakies i Wacław Krzyżanowski- widok od strony ul. Asnyka i rzut I piętra. Architekt, Rok XIV, Zeszyt 2, ilustr.-s. 31-32, Kraków, luty 1913

nej Galicji, stał się znacznym ośrodkiem życia umysłowego. Polityka rządu austriackiego pozwalała na nieskrępowany rozwój nie tylko naukowy, kulturalny, ale także polityczny. Z tak nakreślonym obrazem kontrastował rozwój gospodarczy miasta. W końcu XIX wieku mieszkańcy Krakowa odczuwali dotkliwie brak mieszkań. Kraków jako ośrodek „polskości” przyciągał Polaków praktycznie ze wszystkich trzech zaborów. Stał się niekwestionowaną duchową stolicą Polaków, co miało także swoje konsekwencje w ukształtowaniu jego oblicza społeczno-politycznego. Dominującą rolę w mieście odgrywały inteligencja i ziemiaństwo. Dopiero na kilka lat przed pierwszą wojną światową wzrosła aktywność polskiego mieszczaństwa związanego z handlem i rzemiosłem, ale wzajemne animozje i podziały nie pozwoliły tej grupie społecznej stać się równorzędnym partnerem w lokalnych rozgrywkach politycznych. Granice dzielące ziemie polskie przez cały wiek XIX skutecznie odbiły się na charakterze rozwojowym poszczególnych dzielnic.¹ Charakter zabudowy mieszkalnej Krakowa ulegał zasadniczym przemianom w szczególności w wieku XIX. Gród „Kraka” był przykładem zmian typowego miasta -twierdzy w miasto dziewiętnastowieczne z licznymi kamienicami, parkami i siecią komunikacyjną. Na początku omawianej epoki, Kraków stał przed poważnymi problemami w zakresie budownictwa. Miasto w obrębie fortyfikacji miało budowę zwartą jednak wiele obiektów było bardzo zniszczonych. Jedną z ważniejszych decyzji dla przeobrażenia urbanistycznego było wydanie dekretu, o zburzeniu średniowiecznych murów miejskich.² Podjęto również prace nad częściową regulacją ulic. W drugiej połowie XIX wieku nastąpił regres w rozwoju przetrzennym miasta. Przekształcając miasto w twierdzę ograniczono inwestycje budowlane, szczególnie wokół

amous Galicja, it became a significant center of intellectual life. The policy of the Austrian government allowed unhampered development not only to be scientific, cultural, but also political. With such a picture, the city's economic development contrasted with it. At the end of the 19th century, the inhabitants of Kraków were severely affected by the lack of housing. Cracow as a center of "Polishness" attracted Poles from virtually all three partitions. It became the undisputed spiritual capital of Poles, which had its consequences in shaping its socio-political face. Intelligence and landed gentry played the dominant role in the city. It was only a few years before the First World War that the activity of the Polish bourgeoisie related to trade and craft increased, but mutual animosities and divisions would not allow the social group to become an equal partner in local political competitions. The boundaries dividing the Polish lands throughout the 19th century effectively affected the development character of particular districts.¹ The character of Cracow's residential development underwent fundamental changes, especially in the 19th century. The "Krak" castle was an example of changes in a typical city – a fortress in a nineteenth-century city with numerous tenement houses, parks and a communication network. At the beginning of the discussed period, Cracow faced serious problems in the field of construction. The city within the fortifications had a compact structure, however, many objects were badly damaged. One of the most important decisions for the urban transformation was the issuance of a decree on the destruction of the medieval city walls.² Work was also undertaken on the partial regulation of streets. In the second half of the nineteenth century,

centrum.³ Zmiany które nastąpiły po 1867 roku przyniosły miastu nowe perspektywy rozwoju. Złagodzone szeregi dotkliwych przepisów budowlanych. Dokonywano łączenie mniejszych parcel oraz modyfikowano układ funkcjonalny staromiejskich kamienic. Liczba rodzin pozbawionych własnego mieszkania spadła do 15%. Zauważalne było większe bogactwo w opracowaniu form architektonicznych. Spuścizną minionego stulecia była również zieleń, która stanowiła w twierdzy element maskowania. Charakterystyczne dla Krakowa było systematyczne podnoszenie zabudowy do wysokości drugiego i trzeciego piętra. Tendencja do podwyższania zabudowy miast Galicji najsilniej uwidoczniła się w Krakowie. Eliminowano przede wszystkim domy parterowe co wiązało się z ograniczoną liczbą parcel budowlanych ze względu na istniejące trudności w rozszerzaniu granic miasta. Po 1900 roku koniunktura budowlana uległa zahamowaniu wskutek braku wolnych parcel. Władze samorządowe stanęły przed problemem zapewnienia miastu wolnych parcel budowlanych. Jedynym wyjściem była zabudowa poza dotychczasowe granice miasta. Inicjatorem koncepcji „Wielkiego Krakowa” został ówczesny prezydent miasta dr Juliusz Leo. Od 1 kwietnia 1910 roku mógł przystąpić do praktycznej realizacji swoich planów.⁴

Pod koniec XIX w. staje się widoczna zmiana typu budownictwa mieszkaniowego: z domów wyłącznie zamieszkałych przez właścicieli, na kamienice czynszowe. Interesujący obraz przedstawia struktura wielkości krakowskich mieszkań. Były to raczej małe mieszkania o niskim standardzie, choć czynsze należały do najdroższych w monarchii.⁵ Niezwykle korzystne było wynajmowanie przez kamieniczników części parterowej domów firmom handlowym lub usługowym. Właściciele domów dokonywali licznych przeróbek na parterze w celu wydzielenia lokali mogących pomieścić handel.⁶ Optymalne było również wynajmowanie lokali instytucjom państwowym. Systematyczne podnoszenie cen parcel budowlanych stworzyły znakomite warunki spekulacji budowlanych i czynszowych. Kamienicznicy chcąc nadrobić poniesione koszty budowy bądź kupna kamienicy, podnosili czynsze. W konsekwencji własność nieruchomości stanowiła obiekt pożądania we wszystkich zamożniejszych warstwach społeczności krakowskiej.⁷

W wieku XIX miasto rozwijało się pod wpływem zamieszkałych go rodzin ziemiańskich. Obok nich rezydowały stare rody magnackie- książąt Lubomirskich, Czartoryskich, Tarnowskich. Również po powstaniu styczniowym osiadła szlachta kresowa. Tylko nieliczni z nich kupowali własne domy. W 1890 roku w rękach ziemian w Rynku Głównym było 15 kamienic czyli aż 34% wszystkich domów o charakterystycznym położeniu: siedem po stronie południowej, sześć na zachodniej, jedna na północnej i jedna na wschodniej.⁸ Zarówno po stronie północnej i wschodniej Rynku koncentrował się głównie handel. Śródmieście było dzielnicą w której była położona większość pałaców. Wymienić można kamienicę Jana Popiela przy ul. św. Jana. To w tym domu miejskim odbywały się słynne „czwartki” skupiające naukowców i literatów.⁹ Posiadanie własnego domu miej-

there was a regression in the spatial development of the city. By transforming the city into a fortress, construction investments were limited, especially around the center.³ The changes that took place after 1867 brought the city new development prospects. A number of severe building regulations have been eased. Smaller plots were combined and the functional layout of the Old Town tenements was modified. The number of families deprived of their own home fell to 15%. There was a greater wealth in the development of architectural forms. The legacy of the past century was also greenery, which was in the fortress element of masking. Characteristic for Cracow was the systematic raising of buildings to the heights of the second and third floors. The tendency to increase the development of the cities of Galicia was most pronounced in Cracow. Firstly, single-storey houses were eliminated, which resulted in a limited number of construction plots due to the existing difficulties in expanding the city's borders. After 1900, the construction downturn was halted due to the lack of free plots. Local government authorities faced the problem of providing free building plots to the city. The only solution was to build buildings beyond the existing city limits. The initiator of the "Grand Cracow" concept was the then city president, Dr. Juliusz Leo. From April 1, 1910, he could proceed to the practical implementation of his plans.⁴ At the end of the 19th century, a change in the type of housing construction is visible: from houses exclusively inhabited by the owners, on tenement houses. An interesting picture presents a structure of the size of Cracow apartments. These were rather small apartments with a low standard, although rents were among the most expensive in the monarchy.⁵ It was extremely advantageous to rent out part of a one-story house to commercial or service companies by tenants. Homeowners made numerous modifications on the ground floor to separate premises that could accommodate trade. It was also profitable to rent premises to state institutions.⁶ The systematic increase of prices of building plots created excellent conditions for construction and renting speculations. Tenants wanting to make up for the costs of building or buying a tenement house, they raised their rents. Consequently, immovable property was the object of desire in all the more affluent strata of the Cracow community.⁷

In the nineteenth century, the town developed under the influence of the landowners who lived there. Old magnate families – the Lubomirski, Czartoryski and Tarnowski princes lived with them. Also after the January Uprising, the border nobility settled down. Only a few of them bought their own homes. In 1890, in the hands of landowners in the Main Square there were 15 tenement houses, that is 34% of all houses with a characteristic location: seven on the south side, six on the west, one on the north and one on the east.⁸ Both on the northern and eastern sides of the Main Market Square, mainly trade was concentrated. The city center was the district where most palaces were located. You can name Jan Popiel's tenement house

skiego było ważnym udogodnieniem zwłaszcza dla dzieci właścicieli ziemskich. Przez większą część roku były posyłane do szkół i na pensję. Taki dom spełniał jeszcze jedną ważną funkcję, mianowicie przynosił dochód z wynajmu części mieszkań.

W połowie XIX w. fasady kamienic uległy zmianom. Upraszczano kompozycje, powściągliwie używano dekoracji formalnych. Stosowane motywy neogotyckie i neoromańskie w drugiej połowie XIX w. ustępowały historyzmowi i eklektyzmowi¹⁰ Zamówienia architektoniczne były realizowane przez wykształconych i utalentowanych architektów. Śródmieście Krakowa stanowiły kamienice czynszowe, które zajmowały około 80% zabudowy mieszkalnej.¹¹ Przykładem obszernej kamienicy był dom Popielów u zbiegu ulicy Asnyka i Basztowej. Projekt wykonał Józef Pakies i Wacław Krzyżanowski. Dom miejski posiadał cztery piętra i nieużytkowe poddasze oraz dwa skrzydła frontowe i oficynę mieszkalną. Wewnątrz znajdował się obszerny dziedziniec. Główna klatka schodowa posiadała dźwig osobowy. Obok niej zaprojektowano również gospodarczą klatkę schodową, połączoną z kuchnią i pomieszczeniami gospodarczymi. Na piętrze zaprojektowano dwa duże mieszkania, które posiadały wewnętrzny korytarz, oddzielony od mniejszych wewnętrznych korytarzy gospodarczych. Reprezentacyjne pokoje posiadały połączenie amfildowe. Wykuszy trójboczny wzbogacał salony. Mieszkania wykończone zostały w wysokim standardzie, zaopatrzone je w łazienki i pomieszczenia sanitarne. Dwa dwupokojowe lokale posiadające pomieszczenia mieszkalne oraz przedsionek i łazienki zlokalizowano w oficynie. Architekci w formach nawiązali do baroku i neoklasycyzmu.¹²

Życie domów w mieście stanowiły swoisty mikroświat. Każda kamienica posiadała swój klimat wpływający na obyczaje lokatorów. Życie społeczne toczyło się w dwóch sferach: publicznej – męczyzn i prywatnej – kobiet. Łącznikiem tych sfer był salon, najbardziej reprezentacyjny pokój w całym domu. Posiadanie salonu był symbolem przynależności klasowej. To w nim przyjmowano gości czy eksponowano zbiory kolekcjonerskie i pamiątki rodzinne. Często życie rodzinne organizowano według przestrzeganych schematów. Podobne pomieszczenia mogły pełnić różne funkcje w zależności od rodzinnych tradycji. Z różnych pomieszczeń korzystano w zależności od pory dnia lub roku. Na straży rytmu codzienności stała kobieta. Dobra organizatorka korzystała nie tylko z pomocy służby ale też z podręczników *savoir-vivre*'u. Szczególnie dużą wagę przywiązywano do popołudniowych obowiązków towarzyskich, przyjmowano gości lub „oddawano” wizyty. Wieczorami umilano swój czas, często haftowano, dziergano czy malowano do sztambuchów.¹³ Ujęcie upływającego czasu ujawniało się w prowadzeniu swoich osobistych pamiętników.¹⁴ Mężczyźni choć często przebywali poza domem, mieli swoje własne miejsca. Jednym z ważniejszych pomieszczeń w kamienicy był gabinet-typowo męskie pomieszczenie, w którym pan domu pracował czy przyjmował swoich gości w interesach. Często pomieszczenie służyło do przecho-

at ul. St. John. It was in this townhouse that the famous “Thursdays” took place, bringing together scientists and writers⁹. Owning your own townhouse was an important convenience especially for children of landowners. For most of the year, they were sent to schools and for salaries. Such a house fulfilled one more important function, namely it brought income from renting some of the flats.

In the mid-19th century, the facades of the tenement houses changed. Compositions were simplified, formal decoration was used with restraint. The neo-Gothic and neo-Romanesque motifs used in the second half of the 19th century gave way to historicism and eclecticism¹⁰. Architectural orders were implemented by educated and talented architects. Center of Cracow was tenement houses, which occupied about 80% of residential buildings¹¹. An example of a spacious tenement house was the Popiels' house at the intersection of Asnyka and Basztowa Streets. The project was made by Józef Pakies and Wacław Krzyżanowski. The townhouse had four floors and a non-usable attic and two front wings and a residential outbuilding. Inside there was a spacious courtyard. The main staircase had a passenger lift. Above it was also designed an economic staircase, connected with the kitchen and utility rooms. Two large apartments were designed on the first floor, which had an internal corridor, separated from smaller internal corridors. Representative rooms had an enfilade connection. The three-sided bay window enriched salons. The apartments were finished to a high standard, they were equipped with bathrooms and sanitary rooms. Two two-room flats with living quarters and vestibules and bathrooms were located in the outbuilding. Architects referred to Baroque and neoclassicism in their forms¹².

The life of houses in the city was a kind of microworld. Each tenement house had its own climate influencing the tenants' customs. Social life took place in two spheres: public-men and private-women. The link between these areas was the living room, the most representative room in the whole house. Having a salon was a symbol of class affiliation. It was in him that guests were received or exhibited collections and family souvenirs. Often family life was organized according to the patterns followed. Similar rooms could have different functions depending on family traditions. Different rooms were used depending on the time of the day or year. The woman was the guard of the rhythm of everyday life. The good organizer benefited not only from the help of the service but also from the *savoir-vivre* books. Particularly great attention was paid to afternoon social duties, guests were received or 'visits were given'. In the evenings, their time was greatly appreciated, often embroidered, knitted or painted in scrapbooks¹³. The presentation of the passing time was revealed in the conduct of his personal memoirs¹⁴. The men, though often outside the home, had their own places. One of the most important rooms in the tenement house was a study-typ-

wywania cennego księgozbioru, podkreślające wykształcenie i polityczne obycie właściciela. Na przełomie XIX/XX w. krakowskie kamienice stanowią odzwierciedlenie ówczesnych warunków społecznych i ekonomicznych. Były miejscem egzystencji i spotkań, wyrazem zamożności jego mieszkańców. Możemy mówić o względnej jedności mody życia mieszczańskiego w XIX w. i sposobów zamieszkiwania wzmocnionej stylami architektonicznymi.

PRZYPISY

¹ K. Karolczak, *Właściciele domów w Krakowie na przełomie XIX/XX w.*, str.5

² Dekret z roku 1806 o zburzeniu murów miejskich wydały władze austriackie, który został przyjęty przez Senat Wolnego Miasta Krakowa, [w:] J. Kossowski: *Kraków*, s. 222, w: *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce -odbudowa i konserwacja*, tom.1 pod red. W. Zina-Miasta historyczne, pod red. Kalinowskiego, Warszawa 1986

³ Zgodnie z teorią obozów warownych, miast musiało przyjąć armię liczącą nawet 100 tysięcy żołnierzy dlatego zakazano zabudowy między rdzeniem a pierścieniem fortów.

⁴ 1 kwietnia 1910 r. włączono dzielnice X-XIX, rok później X i XX, a 1 lutego 1912r. dzielnice XXI.1 lipca 1915 r. włączono Podgórze.

⁵ Wysokość czynszu uzależniony był od wielkości mieszkania, standardu i lokalizacji

⁶ Sienń która kiedyś pełniła funkcje bramy wjazdowej, prowadząca na wewnętrzny dziedziniec, w drugiej połowie XIX w. powszechnie zabudowywana i przeznaczona na lokal kupiecki.

⁷ K.Karolczak, *Właściciele domów w Krakowie na przełomie XIX/XX w.*, s.39.

⁸ Ibid., s.101

⁹ Ibid., s.102

¹⁰ Z.Białkiewicz, *Przemiany architektury krakowskiej w połowie XIX w.*,s.81-93.

¹¹ Można wyodrębnić cztery typy układów krakowskiej zabudowy mieszkalnej: 2-4 kondygnacyjne kamienice mieszczące 3-6 obszerne mieszkania; 5-6 kondygnacyjne z oficynami przeważnie z ogródkiem; domy miejskie o charakterze „willowym”; „pałaciki” mieszczące 1-2 mieszkania z ogrodem. Według Janusza Bogdanowskiego: *Problemy urbanistycznej rewaloryzacji zabudowy mieszkaniowej z przełomu XIX/XX w. na przykładzie Krakowa*,[w:] *Ochrona zabytków* Nr 2(129) s.104, Warszawa 1980.

¹² *Architekt*, Rok XIV, zeszyt 2, ilustr.-s 31-32, Kraków luty 1913 r.

¹³ Sztambuch czyli album-imiennik z wpisami i malunkami.

¹⁴ S.Wasyłeswki, *Życie polskie w XIX wieku* ,s.219-223,Kraków 1962

LITERATURA

Architekt, Rok XIV, zeszyt 2, ilustr.-s 31-32, Kraków luty 1913 r, J. Bogdanowski, *Problemy urbanistycznej rewaloryzacji zabudowy mieszkaniowej z przełomu XIX/XX w. na przykładzie Krakowa*,[w:] *Ochrona zabytków* Nr 2(129), Warszawa 1980, J. Bogdanowski, *Warownie i zieleni twierdzy Kraków*, Wydawnictwo literackie, Kraków 1979, Z. Białkiewicz *Przemiany architektury krakowskiej w połowie XIX w.* Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1994, M. Estreicherówna, *Życie towarzyskie i obyczajowe Krakowa w latach 1848-1863*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1968, Historia życia prywatnego praca zbiorowa pod redakcją M. Perrot, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1999, K. Karolczak, *Właściciele domów w Krakowie na przełomie XIX/XX w.* Wydawnictwo Naukowe WSP Kraków 1987, S.Wasyłeswki, *Życie polskie w XIX wieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1962. Czasopismo: *Architekt*, miesięcznik poświęcony architekturze, budownictwu i przemysłowi artystycznemu, Rok XIV, Zeszyt 2, Kraków luty 1913.

ically a men's room, in which the master of the house worked or received his guests in business. Often the room was used to store a valuable book collection, emphasizing the owner's education and political presence.

At the turn of the 19th and 20th centuries, Krakow's tenement houses reflect the contemporary social and economic conditions. They were a place of existence and meetings, an expression of the wealth of its inhabitants. We can talk about the relative unity of fashion of bourgeois life in the nineteenth century and ways of living reinforced by architectural styles.

ENDNOTES

¹ K. Karolczak, Homeowners in Cracow at the turn of the 19th / 20th century, page 5

² The decree of 1806 on the demolition of the city walls was issued by the Austrian authorities, which was received by the Senate of the Free City of Krakow, [in:] J. Kossowski: Cracow, p. 222, in: Monuments of urban planning and architecture in Poland – reconstruction and conservation, vol. 1 edited by W. Zin-Miasta historyczne, edited by Kalinowski, Warsaw 1986

³ According to the theory of fortified camps, cities had to host an army of up to 100,000 soldiers, which is why it was forbidden to build between the core and the ring of forts.

⁴ On April 1, 1910, districts X-XIX were included, a year later X and XX, and on February 1, 1912. the district on the 21st of July, 1915, Podgórze was included.

⁵ The amount of rent depended on the size of the flat, standard and location

⁶ The hallway which once served as the entrance gate, leading to the inner courtyard, in the second half of the nineteenth century, commonly built and intended for the merchant's premises.

⁷ K.Karolczak, Homeowners in Cracow at the turn of the 19th / 20th century, p.39.

⁸ Ibid., P.101

⁹ Ibid., s.102

¹⁰ Z.Białkiewicz, Changes of Cracow's architecture in the mid-19th century, pp. 81-93.

¹¹ It is possible to distinguish four types of layouts of Krakow's residential buildings: 2-4-storey tenement houses housing 3-6 spacious flats; 5-6 storeys with annexes, usually with a garden; urban houses of 'villa' character; "Palaces" housing 1-2 apartments with a garden. According to Janusz Bogdanowski: Problems of urban renovation of residential housing from the turn of the 19th / 20th century on the example of Krakow, [in:] Protection of monuments No. 2 (129) p. 104, Warsaw 1980.

¹² Architect, Year XIV, notebook 2, illustrations-s. 31-32, Cracow, February 1913.

¹³ Sztambuch or album-namesake with entries and paintings

¹⁴ S.Wasyłeswki, Polish Life in the 19th Century, pp.219-223, Cracow 1962

BIBLIOGRAPHY

Architect, Year XIV, notebook 2, illustrations-s 31-32, Cracow, February 1913, J. Bogdanowski, Problems of urban revalorisation of residential buildings from the turn of the 19th / 20th century on the example of Cracow, [in:] Protection of monuments No. 2 (129), Warsaw 1980, J. Bogdanowski, Warownie and greenery of the fortress Krakow, literary publishing house, Cracow 1979, Z. Białkiewicz, Transformation of Cracow architecture in the mid-19th century, Cracow University of Technology Publishing House, Cracow 1994, M. Estreicherówna, Escort and social life of Krakow in the years 1848-1863, Wydawnictwo Literackie, Cracow 1968, The history of private life collective work edited by M. Perrot, National Institute. Ossolińskich, Wrocław 1999, K. Karolczak, Homeowners in Krakow at the turn of the 19th / 20th century, Scientific Publisher WSP Cracow 1987, S.Wasyłeswki, Polish Life in the 19th Century, Wydawnictwo Literackie, Cracow 1962. Czasopismo: *Architekt*, miesięcznik poświęcony architekturze, budownictwu i przemysłowi artystycznemu, Rok XIV, Zeszyt 2, Kraków luty 1913.